

ОБ'ЄКТИВНІ РИСИ ПОХОДЖЕННЯ ПРАВА В РАННІХ ЦИВІЛІЗАЦІЯХ (ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ)

Розглядається правогенез в цивілізаціях Стародавнього Єгипту та Месопотамії. Досліджується ранні тенденції об'єктивзації права та набуття ним рис універсальності, а також зв'язок права із філософськими уявленнями про світову гармонію та справедливість.

Ключові слова: правогенез, філософія права, стародавнє право, світова гармонія.

Дослідження феномена права, його походження та й особливостей його розвитку є однією з найбільш актуальних тем суспільних наук сучасної України, в тому числі й у сфері філософії права. Дослідженню цього феномена й зокрема тематики правогенезу присвячено праці таких вітчизняних і російських авторів як А. А. Березовський, М. В. Лубська, Л. С. Мамут, Н. М. Оніщенко, А. В. Поляков, С. В. Ромашкін, Б. С. Шалютін, Ю. С. Шемшученко та ін., хоча багато аспектів цього питання залишаються ще недостатньо повно осмисленими. Зокрема, це стосується виникненню правової свідомості та практики в стародавньому світі, дослідження якого в контексті його зв'язків із світоглядом, із ґенезою філософської думки в цілому становитиме предмет даної статті.

Проблема походження права у різних народів лежить у глибині філософських основ історичної необхідності появи правових інститутів стародавніх суспільств і правових форм взаємодії громадян держав стародавнього світу. Як правило, норми права виникали, відображаючи закони космополісу, і були одночасно релігійними, моральними і соціальними формами людського буття, вони визначаються розумінням справедливості і встановленим божественним порядком світопорядку. Таке право тлумачиться людьми як світовий закон, як розум Божественної мудрості і порядку світу, а також як єдиний закон, що розповсюджується на все живе, позитивний закон, що встановлюється владою. Крім того, в Стародавньому світі право розуміється нерідко як такий Божественний закон, що він дається людям в одкровенні і є виразом Божественної волі. Слід зазначити й те, що право індивіда та громадянина завжди пов'язане з поняттям справедливості та ідеєю свободи, яка надалі стає основою поширеної в Європі договірної концепції права, сформульованої Г. Гроцієм.

Право, маючи духовні та соціальні передумови, що ведуть до необхідності встановлення і забезпечення в державі природних прав і свобод індивіда, є об'єктивною формою існування людини в суспільстві. Теоретичні передумови формувань вчень про право кореняться в ідеях, що містяться ще в міфах глибокої давнини. Саме у них можна побачити змістовні ідеї про справедливий суд, про об'єктивності правового зако-

ну, про зв'язок справедливості та рівноваги гармонії та правопорядку, єдність суб'єктивного і об'єктивного в спорі.

Філософські погляди на право можна виявити вже у народів держав, що сформувалися на Стародавньому Сході. Стародавній Схід є складним і багатоплановим типом цивілізації, в якому, в контексті філософсько-правової проблематики можна виділити загальні ознаки, що визначають процес виникнення права як такого. В історії розвитку філософсько-правової думки виділяють чотири основні осередки давньосхідних цивілізацій: Єгипет, Месопотамія, Індія, Китай.

Становлення філософсько-правових ідей у стародавніх народів, з огляду на міфологічні витоки, базується на філософській концепції про місце людини в світі. Так, у Давньому Єгипті в XIV столітті до н. е. у міфі про Суд Осіріса, зображеного на саркофагах і викладеного в "Книзі мертвих" (Нове царство, XIV–XI століття до н. е.), зустрічається філософське розуміння і значення "суду", покликаного здійснювати справедливість в світі. Сама "ідея про замогильний суд – ідея стародавня, – як свідчить дослідник історії Давнього Єгипту М. А. Коростовцев, – вона вже в наявності в Стародавньому царстві, та до появи "Книги мертвих" вона не приймає конкретних контурів" [1]. Зміст міфу про Суд Осіріса свідчить про те, що право і мораль ще невіддільні один від одного в свідомості людей. Суд у міфі постає як дія невідворотної необхідності здійснення справедливості, що зображено на картині зважування серця померлої людини на вагах справедливості, символом якої служить рівновага, що встановлюється між тяжкістю серця людини (душа якого стояла перед суддею – богом Осірісом) і тяжкістю статуетки богині справедливості Маат. Ваги – як символ – річ, позбавлена суб'єктивності і упередженості – забезпечували об'єктивний критерій вирішення судді – Бога Осіріса. Вони визначали рішення про майбутнє існування людини: жити його душі вічно чи бути йому з'їденим чудовищем, що сидить поряд з вагами. Як зазначає Б. О. Тураєв: "Вже в епоху Середнього царства ідея суду і відповідальності за гробом не була невідома, вже тоді ваги були символом правосуддя, розпорядником якого вважався Ра" [2]. Міра важкості серця була вказана в статуетці богині Маат; людині ж надавалася свобода вибору в досягненні певної етичної важкості протязом життя.

На прикладі суду Осіріса жерці показували кожному важливість розуміння того, що важкість гріха порушує гармонію та рівновагу в космосі, що ця важкість повинна мати певну міру для людини у свідомому "зважуванні" нею своїх вчинків. Ідея необхідності рівноваги та "зважування" вчинків у власній життєдіяльності припускає формування критеріїв моральності, а через міф про психостасії доноситься жерцями до кожного громадянина, якому має бути зрозуміло, що майбутнє життя залежить від виконання етичних принципів в "місті живих" і що головне в людській діяльності – не перевищити міру рівноваги, не перейти межу.

Межа важкості гріха встановлений і визначається справедливістю, поняття якої виражене абстрактно через богиню Маат. Крім того, для кожного єгиптянина існувало поняття "маат", що усвідомлювалось як дія

по справедливості. Так, у "Повчанні" гераклеопольського царя Мерікара своєму синові, складеному в XXI столітті до н.е., отець наставляє сина у всіх своїх діях слідувати "маат" [3]. Через жерців стародавні єгиптяни глибоко усвідомлювали, що коли здійснюється аморальний вчинок, порушується гармонія відносин, з'являється дисгармонія, порушується загальний природний закон. Щоб відновити природний порядок, потрібно встановити рівновагу сторін, і покарання є саме те третє, що відновлює цю рівновагу, оскільки у кривдника віднімається рівноцінне нанесеній образі, а скривджений отримує відшкодування морального і матеріального збитку. Крім того, правові норми забезпечували обрядовість, пов'язану з храмами, а жерці наділялися функціями вихователів світогляду і хранителів правил поведінки, що не порушують гармонії відносин серед людей і у світі.

У міфі про Суд Осіріса показано філософське значення символіки самого судового процесу, в якому людина відповідає, і підкреслюється його відповідальність за свої вчинки перед правосуддям. При здійсненні Суду "покійний входить до осередку Правосуддя і вимовляє спочатку перед Ра та його Еннеадою, а згодом перед Осірісом промову, в якій запевняє, що він не творив таких-то і таких-то гріхів, потім робить те ж перед дванадцятьма суддями, з яких кожен відає особливим гріхом, нарешті, утретє, вже будучи виправданим, наполягає на своїй праведності при виході із зали і веде діалоги дивного магічного характеру із сторожами, дверима і доповідачами" [4].

Слід підкреслити, що в Єгипті поняття справедливості і справедливого суду було пов'язано із запобіганням порушенню рівноваги між людиною і природою, розумінням того, що і в природі, і в людині панує один об'єктивний закон, який і є справедливість. Рівновага, рівність, міра, гармонія і справедливість єгиптянина були взаємопов'язані і, мабуть, не розділялися.

Необхідно звернути увагу на те, що категорія справедливості виражає основне поняття в правогенезі, вона спочатку присутня в свідомості стародавньої цивілізованої людини. В міфі про Суд Осіріса підкреслюється її природне призначення для суспільного буття оскільки той загальний закон, який існує в природі, як етичний закон виявляється в людині і є об'єктивною суттю її суб'єктивної діяльності, – він не повинен порушуватися, оскільки є мовою гармонії як природних явищ, так і людських відносин.

Реальний суд, що він, як передбачається, існував у Давньому Єгипті, не був відокремлений від адміністрації. Є свідчення того, що вищі посадові особи і номархи були одночасно і верховними суддями. Судочинство здійснювалося, як правило, колегіально. У період Нового царства був установлений центральний суд – кенбет, що складається з 30 суддів, які підбиралися із знатних громадян різних міст, але разом з кенбетом були установлені кенбети номів і окремих міст. У 20 номах керівництво правосуддям здійснювалося номархами; існували також і храмові суди, що склалися з жерців. У Давньому Єгипті судова влада була об'єднана і

мала строгу ієрархію. Вищою судовою інстанцією був фараон, який призначав головних суддів і міг особисто вирішити будь-яку справу і відмінити будь-яке вирішення судів. Є свідчення про те, що вже в епоху Стародавнього царства фараон призначав суддів, але судовий процес вівся колегіально, з веденням протоколу, за винятком таємних справ. Так, в ієрогліфічному написі, виконаному на плиті сановника Верховного Єгипту Уни (середина XXV–XXIV століть до н. е.), говориться; "...Його величність призначив мене суддею і вустами Нехена, оскільки він покладався на мене більше, ніж на будь-якого іншого слугу. Я вів допит наодинці з головним суддею – верховним сановником у разі будь-якої таємної справи від імені царя, царського жіночого дому і в верховних судових засідань" [5] (Нехен – верхньоєгипетська столиця). Щодо таємних справ та їх запису говориться наступне: "Велася справа в царському жіночому домі проти дружини царя Уретхетес в таємниці. Його величність велів мені спуститися, щоб вести одному допит, при чому не було там жодного головного судді – верховного сановника, жодного [іншого] сановника, окрім мене одного... я вів запис наодинці з одним суддею і вустами Нехена..." [6].

Теоретично всі вільні єгиптяни могли звертатися до фараона зі скаргами і проханнями про помилування, але практично це було нездійсненно. У ряді документів стверджується, що єгипетський суд був охоронцем істини і справедливості, відновлював їх, коли вони були порушені, щоб зберегти рівновагу відносин у суспільстві, що входить в загальну гармонію світу.

Особливістю судового процесу в Єгипті було те, що в ньому не брали участь адвокати – відповідач сам повинен був себе захищати. Показово, що в судочинстві не було гласності, а обвинувачений або відповідач давав письмові відповіді. Суд вирішував справу в таємниці, не приводячи мотивів, і суддя мовчки прикладав зображення богині Маат до лоба того, в чю користь була вирішена справа. Суддя спочатку виступав силою, що примиряє протиборчі сторони і повинен був вирішити конфлікт захисту і звинувачення, бути об'єктивною силою згоди. Верхньоєгипетський номарх Неферк Пепіанх Середній (кінець Стародавнього царства), як видно з тексту, що зберігся, на стінах його гробниці, свідчив: "Весь відведений мені час я виконував обов'язку судді, творячи добро і вимовляючи те, що чекали від мене, щоб досягти старості в місті своєму. Судив я дві сторони так, що обидві залишалися задоволені, бо знали вони, що це було те, чого бажав бог. Ніколи не відходив я до сну в роздратуванні [на кого-небудь з людей], внаслідок характеру їхнього, який суперечив мені" [7]. Об'єктивна сила згоди, якої добивався суддя для примирення двох сторін відображала відновлення миру та порядку, який порушувався розбратом, боротьбою та хаосом в світі людей. Дуже важливо відзначити той факт, що в Давньому Єгипті були закони, по яких судили судді. Це свідчить про свідоме звернення до об'єктивної сили абстрактного закону, а не тільки до втіленої божественної сили.

Законодавство в Давньому Єгипті існувало в тій формі, яка об'єктивно відповідала потребам регуляції суспільних відносин, формувалося

впродовж всієї його історії, але відомостей про нього збереглося дуже мало. "В даний час наука не має в своєму розпорядженні скільки-небудь істотних публікацій староегипетського законодавства, про яке ми знаємо лише за окремими фрагментами, що збереглися, і за творами старогрецьких авторів. Грецький історик Діодор приписує складання перших писаних законів легендарному фараонові Менесу (біля 3200 року до н. е.), засновникові I царської династії Єгипту. У староегипетській та античній літературі є свідчення активної законодавчої діяльності і ряду подальших фараонів. Так, царю Сасихісу приписується законодавство з питань релігії, Бокхорісу (VIII століття до н. е.) – цілий кодекс в області фінансів і торгівлі, Амасису (VI в до н. е.) – законодавча регламентація діяльності місцевої адміністрації та ін." [8]. У Стародавньому царстві існували різноманітні форми царських актів: одні з них мали значення законів, інші були конкретними розпорядженнями царів з приватних питань. У знаменитому Сказанні Іпусера згадуються "закони зали суду", що були керівництвом по законодавству, яким користувалися судді. Найбільш об'ємним із тих, що дійшли до нас, правових документів законодавчого характеру Давнього Єгипту є "інструкція візиреві", яка складає частину великого посадового законодавства для бюрократично організованого, великого за чисельністю адміністративного апарату.

Слід зазначити філософське значення застосування покарання у вигляді таліону, в якому символічно містився принцип рівноваги: покарання оцінювалися як рівні злочину і здійснювалися у формі, наприклад, відрізання язика за розголошення державної таємниці. Першим видом таліону є покарання, яке полягає в тому, що винному пошкоджується орган тіла, яким він скоїв злочин; при другому виді таліону винному ушкоджується той же орган, який злочинець пошкодив потерпілому. У таліоні здійснюється принцип рівноваги ("рівне за рівне"), коли покарання має бути рівне злочину, щоб зберегти у громадському порядку дію закону гармонії світопорядку.

Принцип "рівне за рівне", який стосується встановлення порядку відносин в суспільстві, відображає важливу ідею про верховенство загального закону – закону рівноваги в природі в цілому, в якості світового логосу (впорядкування), що завжди переважає над світовим хаосом і дисгармонією, що встановлює загальний порядок космосу.

Слід зазначити ще одну особливість староегипетського права. Жінки в державі користувалися рівними з чоловіками правами. Шлюб представлявся як договір, що свідчить про згоду двох сторін в справі природного творення, створення сім'ї. Жінка виступала від свого імені, забезпечувалася власністю, мала рівне положення з чоловіком. Вона могла отримати розлучення за своїм бажанням. Дітей називали за іменем батька, але були випадки, коли діти називалися за ім'ям матері.

Отже, в Давньому Єгипті правогенез безпосередньо пов'язував право і мораль. У цьому процесі формування права загальний закон, який панує і утримує порядок в світі, був виразом божественної волі, тоді як етичний закон виявлявся в людині, існуючи як об'єктивне в суб'єктивному.

Для правогенезису в Єгипті також характерний зв'язок поняття "рівновага", втіленого у вагах правосуддя, і поняття "справедливість". Справедлива рівновага, що трактується як закон, що встановлює правопорядок, а також як принцип таліону, що зрівнює злочин і покарання, – вона втілена в судді, що примиряє протиборчі сторони – позивача і відповідача, – виражена в договорі, що відображає форму згоди двох договірних сторін.

Цікаво прослідкувати характерні риси правогенезу також у такому стародавньому вогнищі цивілізації як Месопотамія, тим більше що вона є батьківщиною правових теоретичних джерел. Відомо, що цар Урунімажна з династії Лагаша (2500–2315 років до н. е.) мав кодекс законів, за яким справедливо правив, проте про конкретний зміст кодексу відомо мало. Друга збірка законів належала цареві – засновникові третьої династії Ура (близько 2112–2094 років до н. е.) – Ур-Намму, текст законів якого дійшов до нас у двох копіях на глиняних табличках. У пролозі перед викладом законів цар посилається на те, що він "за праведним велінням Уту встановив в країні правду і справедливість" [9].

Тут важливо те, що поняттям справедливості наділяє царя-людину, не позбавлену суб'єктивності, Бог Сонця, правосуддя і передбачень, охоронець справедливості і "суддя богів" – Уту (Аккад, Шамаш), який є виразом абсолютної об'єктивності. Ур-намму встановив справедливість за допомогою законів, яких в тексті налічується 31. У деяких з них відбитий принцип таліону. Наприклад: § 1. Якщо людина вчинила вбивство, вона повинен бути вбита... § 3. Якщо людина позбавила свободи [іншу людину], вона має бути заточена до в'язниці [10]. Цікаво, що в текстах законів зустрічається згадка про ордалії: § 13. Якщо людина звинуватила людину в... та змусила піддатися водній ордалії, але Ріка його (звинуваченого) очистила, той, хто його піддав... повинен відважити три сокола срібла [10].

У законах Ур-Намму є посилання на те, що подружжя повинне було мати табличку з шлюбним договором. Це свідчить про те, що практика укладення шлюбного договору мала місце вже в третьому тисячолітті до н.е. До цього часу відноситься і практика протоколювання судових рішень, тексти яких дійшли до нас на шумерській мові і є приватноправовими документами, що фіксують висновок шлюбів, передачу і спадкоємство нерухомого майна, скарги на невиконання шлюбного договору, повернення в рабство людей, що оспорювали свій рабський статус, та ін.

На стелі з 282 висіченими законами царя Хаммурапі (правління 1792–1750 року до н. е.), знайденою в Сузах, в 300 км від Вавілону, міститься "кодекс" з чітко систематизованими, такими, що охоплюють всі сторони життя держави, законами. Цей пам'ятник стародавнього права сьогодні знаходиться в Луврі і свідчить про те, що близько 4 тисяч років тому закони, відповідно до яких регулювалося суспільне життя в країні, були необхідні громадському суспільству. Всі статті законів, що збереглися, на сьогодні оприлюднені [11].

Цей "кодекс законів", як жоден інший раніше, включає стародавній законодавчий принцип таліону, в основі якого лежить ідея подяки подіб-

ним за подібне, проводиться принцип "рівне за рівне". Ідея рівноваги відбита в ньому в "зважуванні" на "вагах" правосуддя провини і покарання, де порівнюється і зрівнюється тяжкість провини і покарання. Багато статей законів, що встановлювали членоушкоджуюче покарання, історично виросли із звичаїв, з принципу таліону. Наприклад, ст. 200 свідчить, що людині, що вибила зуб іншій людині, належить вибити зуб.

Стаття 196 передбачає пошкодження ока тій людині, яка заподіє шкоду оку іншого. В деяких випадках таліон виявлявся в законах в символічній формі. Лікареві, що зробив невдалу операцію, загрожувало відсікання пальців, а годувальниці, що уморила дитину, відрізувалися груди. Ідея рівноваги, відбита в принципі таліону в законах Хаммурапі, не випадкова – вона діє як внутрішній абстрактний принцип.

Цікаво, що закони дані цареві богом Шамашем, тому для людей вони мають божественне походження або природне, оскільки в Стародавньому світі ці поняття ототожнюються. Природне було в ті часи тим, що визначене і створене не людиною, а Богом.

У Месопотамії жерці, як і в Давньому Єгипті, розуміли, що судді для об'єктивного вирішення потрібна апеляція до об'єктивного джерела, яке виключало б суб'єктивність і упередженість думок, відобразало справедливість відношення до обох сторін. Таким безпристрасним "об'єктом" виявився закон рівноваги природи, що властивий всьому, зокрема людським відносинам. Те, що Бог вручає закони царю, символічно саме тому, що в них відбито лише об'єктивне і немає домішок суб'єктивного, людського. За великим рахунком, судить не цар-суддя, а Закон, чи цар за божественним Законом.

Зв'язок у сфері права закону, правосуддя та розвитку абстрактного мислення стає наочним, як тільки ми відмітимо, що для практичного здійснення права у високому ступені характерна змагальність у доведенні при протиставленні двох сторін. Використовуючи красномовство, гнучкість мислення і винахідливість розуму, які особливо необхідні в судовому процесі, сторони захисту і звинувачення виступали як протилежні. Таким чином, встановлюється філософський зв'язок між суперечливою природою мислення і змагальним характером судочинства. В цілому філософські основи формування права в Месопотамії полягають у принципі таліону, у звинувачувально-змагальному характері судового процесу і зверненості до "чистої" об'єктивності ордалії. Принцип таліону в Месопотамії визначає етап формування правової свідомості, здатної знаходити "рівновагу", "рівну за рівне", "зважувати" злочин і покарання, ухвалювати єдине рішення, а судовий процес, будучи звинувачувально-змагальним, становить собою якнайдавнішу форму, в якій суддя, втілюючи третю сторону, знаходить єдність, примирення винного і постраждалого.

Таким чином, з проведеного невеликого дослідження можна зробити висновок, що закон, загальна гармонія, рівновага, порядок, справедливість і об'єктивність – це категорії, які взаємовизначають одна одну, онтологізуючи право в історії його ґенези у ранніх державах світу. Тим самим, у праві з самого початку його розвитку міститься поняття універ-

сальності, загальності та потенційної глобальності. Ідея про їх взаємозв'язок є субстанцією розвитку права і основою формування вчення про природне право.

1. Мировая художественная культура. Древний Египет. Скифский мир / сост. И. А. Химик. – СПб. : Лань, 2004. – С. 189–190. 2. *Тураев Б. А. Древний Египет* / Б. А. Тураев. – СПб. : Летний сад, 2000. – С. 120–121. 3. История Древнего Востока. Тексты и документы / под ред. В. И. Кузицина. – М. : Высшая школа, 2002. – С. 18. 4. Мировая художественная культура. – С. 190. 5. История Древнего Востока. Тексты и документы. – С. 6. 6. Там само. – С. 7. 7. Там само. – С. 15. 8. История государства и права зарубежных стран / под ред. П. Н. Галанзы, Б. С. Громакова. – М. : Юрид. лит., 1980. – С. 44. 9. История Древнего Востока. Тексты и документы. – С. 160. 10. Там само. – С. 161. 11. Там само. – С. 170–188.

Надійшла до редколегії 15.03.13

Л. А. Шеремет

ОБЪЕКТИВНЫЕ ЧЕРТЫ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ПРАВА В РАННИХ ЦИВИЛИЗАЦИЯХ (ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ)

Рассматривается правоγένезис в цивилизациях Древнего Египта и Месопотамии. Исследуются ранние тенденции объективизации права и обретения им черт универсальности, а также связь права с философскими представлениями о мировой гармонии и справедливости.

Ключевые слова: правоγένезис, философия права, древнее право, мировая гармония.

L. A. Sheremet

THE OBJECTIVE FEATURES OF THE ORIGIN OF LAW IN EARLY CIVILIZATIONS (PHILOSOPHICAL ASPECTS)

The genesis of law in Ancient Egypt and Mesopotamia is reviewed. Early tendencies for objectivation of the law are investigated, the law obtaining universality, as well as the relation between the law and philosophical ideas of world harmony and justice.

Keywords: genesis of law, philosophy of law, ancient law, world harmony.